

הרב יהודה זולדן

מתוך ספרו: מלכות יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ב, עמ' 436-443

תקנת הצומות וביטולם

(ראש השנה יח ע"ב)

א. תעניות בתאריכים קבועים

ב. מטרת התעניות

ג. הצומות בימי בית שני ולאחר החורבן

ד. הצומות בראשית צמיחת הגאולה

ה. הצומות ומדינת ישראל

סיכום

א. תעניות בתאריכים קבועים

הרמב"ם בהל' תעניות ה, א, ד-ה כותב:

א. יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן, כדי לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה, ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו, שהיה כמעשינו עתה, עד שגרם לנו ולהם אותם צרות. שבזכרון אלו נשוב להיטיב.

ד. וארבעה ימי הצומות הללו הרי הן מפורשים בקבלה "צום הרביעי וצום החמישי" וגו' (זכריה ח, יט). צום הרביעי הוא שבעה עשר בתמוז שהוא בחודש הרביעי, צום החמישי זה תשעה באב שהוא בחודש החמישי, צום השביעי זה שלשה בתשרי שהוא בחודש השביעי, וצום העשירי זה עשרה בטבת שהוא בחודש העשירי.

ה. ונהגו כל ישראל בזמנים אלו להתענות.

מקור הצומות על פי הרמב"ם הוא בנבואת זכריה: "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים, והאמת והשלום אהבו". נבואה זו באה כתשובה לשאלה שהוא נשאל: "האבכה בחודש החמישי? הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים?" (זכריה ז, ג). מספרי נביאים אחרים אנו למדים על מה שאירע באותם תאריכים, אך על כך שימים אלו נקבעו כימי צום, את זה ניתן ללמוד רק מהנביא זכריה, שעה שהוא נשאל אם יש מקום לבטלם.

על אותם ארבע צומות יש להוסיף את שלשה עשר באדר, צום תענית אסתר, שאף הוא נקבע אך כמה שנים קודם נבואת זכריה. זכריה לא מציין את צום השנים עשר, חודש אדר, מפני שהוא קשור לסיפור מגילת אסתר, המתרחש בשלבי בניין בית שני, בעוד שהצומות האחרים קשורים יותר לשלבים השונים בחורבן בית ראשון ולהכחדת שארית הפליטה בארץ.

קביעת הצומות הללו בתאריכים קבועים, היא חידוש שבא בעקבות חורבן בית ראשון. אמנם נגזרו ימי תענית גם בעבר, על צרות הכלל, אך הם לא נקבעו לדורות. גם הפרט כמובן, יכול לקבל על עצמו תענית בעת צורך, אבל זהו בוודאי עניין אישי לחלוטין.

חידוש נוסף הוא שהצומות המיוחדים הללו הם זמניים. הם עתידים להתבטל. ישנם תנאים ודרישות לשם ביטולם, אך הם עתידים להיפך לימי ששון ושמחה. אין בתורה כלל מצות עשה להתענות בעת צרה, והצומות שנקבעים בעת צרה הם מדברי סופרים. "זה ברור שאין כאן תענית מן התורה, שלא נזכר עיניו בכתוב" (המגיד

משנה לרמב"ם הל' תעניות א, ד). מהתורה, המצוה היחידה בעת צרה, היא לזעוק ולהריע בחצוצרות (רמב"ם ספר המצות מצות עשה נט, והל' תעניות א, א). הצום היחיד שאנו מצווים עליו מהתורה הוא יום כיפור, שעניינו אף הוא תשובה, אם כי הוא לא קשור לשום אירוע שקרה. טעם הדבר שאין מצוה מהתורה להתענות הוא: "כי משפט ה' ודרכיו, דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום, ולא עמסה על ישראל מה שאין יכולת הגוף לקבל. ומשום זה לא מצאנו מצוה להתענות רק יום אחד בשנה, וקודם הזהירה וחייבה לאכול" (משך חכמה לבראשית ט, ז).

ב. מטרת התעניות

הצומות הקבועים הללו קובעים גם מימד חדש בעבודת ה', מימד שלא הוכר קודם לכן, עד חורבן בית ראשון. על תענית יחיד כתב הראי"ה קוק (בעין איה שבת פרק א סעי' לו) שעניינה לפעול על כוחות האדם, לרוממם, להאדיר את הצו המוסרי והרוחני שבאדם, מפני החומריות שהתגברה עליו. תורת ה' התמימה לא חפצה בסיגוף האדם וענותו את גופו, כי אם לצד המטרה של התרוממות כוחותיו כולם מעפר גסות החומריות. הביטוי בחז"ל "ושב בתענית" בא לומר שהאדם מקבץ את כל כוחותיו ורגשותיו, להאיר לאדם את דרכו בחיים מחשכת הגופניות המאפלת עליו.

כך גם בתענית ציבור. תפקידה לחבר את הפרטים לענייני הכלל. צרת רבים מחייבת התבוננות מעמיקה יותר של הפרט על קישורו ומיקומו בבניין החברה והאומה. "אין תענית ציבור בבבל" (תענית יא, ב), מפני שאין בבבל או בכל מקום אחר בחו"ל, מימד ציבורי-לאומי. זיכרון חורבן הבית והגלות, לימוד מחודש מדי שנה של הסיבות שגרמו לכך, והשוואתם למעשינו עתה, יאיר לאדם ולאומה כולה, את דרכם. דווקא כשמסגרת הכלל מתפרקת, מאחר שהבית חרב והעם גולה מארצו, יש לחזק את הקישור לכלל ולאומה, לזכור ולהזכיר מה היה ומה חסר, למה לשאוף, ומה יש לעשות למען חידוש ימינו כקדם, ואשר על כן נקבעו הצומות בתאריכים הקשורים לחורבן הבית. המצור, פריצת המצור, חורבן הבית, חיסול שארית הפליטה. לא צום לשם סיגוף ומניעת אוכל ושתיה, אלא יום בו יתפנה האדם והאומה כולה, לחשיבה והתבוננות מחודשת בשאלות אלו.

את שאלת ביטול הצומות בפני זכריה מעלים שראצר, רגם, מלך ואנשיו, הבאים מבבל לחלות את פני ה'. (זכריה ז, ב). זכריה עונה להם תשובה ארוכה ומקיפה, ובפתח דבריו מגיב בצורה חריפה: "כי צמתם וספוד בחמישי ובשביעי וזה שבעים שנה, הצום צמתוני אני? וכי תאכלו וכי תשתו? הלא אתם האוכלים ואתם השותים" (שם ז, ה-ו). פירוש דבריו: האם אתם צמים בשבילי? אם כן, אתם יכולים לאכול ולשתות.

מדוע תגובתו כל כך חריפה? התשובה נעוצה בתאריך בו נאמרה הנבואה. זכריה משיב למשלחת שבאה מבבל בשנת ארבע לדרישוש, בארבעה לחודש התשיעי כסלו (שם ז, א). שנת ארבע לדרישוש היא השנה בה בית שני נמצא בשלבי הקמתו. את המזבח בנו עולי בבל עם הגיעם ארצה (עזרא ג, ב), ומשנגשו לבנות את הבית עצמו, הם הופרעו על ידי צרי יהודה ובנימין, ובניית הבית פסקה למשך שמונה עשרה שנה, שבמהלכם קורה סיפור מגילת אסתר (שם ז, ה-ו). בנייתו המשיכה לאחר ההפסקה הארוכה, מהשנה השנייה למלכות דרישוש (שם ז, כד), והסתיימה בג' באדר בשנה השישית למלכות דרישוש (שם ו, טו). השנה הרביעית לדרישוש, היא אם כן, באמצע בניית הבית השני.

בנין בית שני עבר עיכובים וסיבוכים רבים, הוא עוד לא גמור, וכבר באים אנשים שלא עלו לארץ עם עולי בבל, ושלא היו שותפים בפועל בכל מה שעבר על מחדשי היישוב היהודי בארץ ובבניין ירושלים והמקדש, ושואלים אם יש מקום לבטל את הצומות. זכריה מבין שהם רואים את הצום כיום עינוי בלבד, ולא הפנימו את מטרת הצום ועניינו העמוק. תשובתו הארוכה להם עוסקת בשאלה, מה גרם לחורבן ולגלות, את "אשר קרא ה' ביד הנביאים הראשונים בהיות ירושלים יושבת ושלוחה" (זכריה ז, ז), ומה יש לתקן כדי להשיב את השכינה במלואה לציון: "משפט אמת שפוטו, וחסד ורחמים עשו איש את אחיו" (שם ט). התקדמות בתהליך שיבת השכינה לציון יכולה להיעצר או להיחלש, אם לא תהיה מחויבות של כלל ישראל כאומה וכפרטים להיות שותפים מלאים בתהליך. הצומות נועדו להזכיר את המחויבות, והם ייבטלו וייהפכו לימי ששון ושמחה ולמועדים טובים, רק לאחר שעם ישראל ימלא את יעודו בצורה שלמה ומלאה, וממילא יזכה בהשבת השכינה לירושלים, לבנין המקדש ולבית יהודה - מלך מבית דוד.

שאלת המשלחת מבבל, נבעה ממניעים לא ענייניים, אך מתוך תשובת הנביא ניתן להבין שאכן היה מקום לשאלה זו, אם היא היתה נשאלת מתוך רצון לבטא את השלב המתקדם שהגיע למיצויו, ולא באמצעו של בניין הבית השני.

ג. הצומות בימי בית שני ולאחר החורבן

כאמור שאלת המשלחת נשאלה עוד בזמן שהבית השני היה בשלבי הבנייה. מה נהגו בפועל בזמן בית שני, האם המשיכו להתענות ולזכור את חורבן בית ראשון? כיצד נהגו בתשעה באב?

ביחס לתשעה באב נחלקו ראשונים. מהרמב"ם (בפ"מ"ש לר"ה פ"א מ"ז) משמע שהתענו, בשל הצרה המיוחדת של חורבן הבית, ובשו"ת התשב"ץ (חלק ב' רע"א) חולק וסובר שלא התענו. לפיו, "אם בזמן שבית המקדש קיים היו מתעניין באב, אם כן קרא דכתיב דהוי ששון מתי יהיה זה? ונראה שמה שכתב הרב (=הרמב"ם) בזה הוא טעות סופר". השפת אמת (בראש השנה יח, ב) מסביר ששאלת הצומות בעת בניין בית שני תלויה היתה במצב האומה. במהלך בית שני בזמן שהיו תחת ריבונות זרה, צמו, וזו כוונת הרמב"ם, ובזמן שהיו ברשות עצמם, לא צמו, וזו כוונת התשב"ץ. מכאן שנבואת זכריה התממשה בצורה מסויימת גם בזמן הבית השני, כשהיה בית מקדש וריבונות של עם ישראל בארצו.

במהלך ההיסטוריה הועלתה שאלת ביטול הצומות מספר פעמים. עצם העלאת השאלה בעת בניית בית שני, תשובת הנביא זכריה על ביטול עתידי של הצומות הללו, והאפשרות שאכן ביטלו את הצומות בזמן בית שני, מחזקים את הקו, שיש לפחות מקום לבחון את הדברים בכל פעם שיש התקדמות נוספת בגאולת האומה. לא בהכרח שמדובר על ביטול מוחלט של הצומות, אלא צמצום חומרתם, ושינויים מסויימים, שיבטאו את אותה התקדמות בשלבי הגאולה. הצורך לתת ביטוי לשלבים המתקדמים והנסיונות הללו, מתחיל לאחר חורבן בית שני ומגיע עד ימינו שלנו.

בגמרא במגילה ה, ב נאמר שרבי רחץ בקרונה של ציפורי בשבעה עשר בתמוז, וביקש לעקור תשעה באב ולא הודו לו. התוס' שם (בד"ה בקש) מסבירים בהסבר א', שרבי רצה לעקור את החומרות שיש בתשעה באב יותר מאשר בכל צום אחר (ולפי הסבר ב' רבי רצה לקבוע לדורות את הצום ב' באב, ביום שבו היתה עיקר שריפת בית המקדש. לפי הסבר זה אין מדובר כלל על ביטול הצום). בהמשך הגמ' מסביר ר' אבא בר זבדא שבאותה שנה תשעה באב חל בשבת, ואמר רבי, הואיל ונדחה יידחה. את הנסיון של רבי לבטל את הצומות בשנה מסויימת, או לצמצם את חומרתם, הסביר הגר"א (בשו"ע א"ח תקנ, ב): "לפי שבימיו נחו ישראל מן הצרות כידוע בש"ס". כונתו לגמרא בעבודה זרה י, א, המספרת על יחסים מצויינים בין רבי לאנטונינוס.

ייתכן אם כן, שרבי רצה לתת ביטוי לאותה מנוחה מהצרות בתקופתו, וניסה לעשות זאת על ידי הקלות בצום תשעה באב. אין אפשרות לקבוע יום טוב חדש רק בשל קשריו הטובים עם השלטונות והטובה שצמחה מזה לכלל, אך אפשר, כך סבר, להקל מעט בצום. יתכן עוד שגם רבי אולי התכוון לעשות זאת רק בשנה מסויימת, במיוחד על פי הסברו של ר' אבא בר זבדא, שמדובר על שנה בה תשעה באב נדחה, ואם המעשה בציפורי היה באותה שנה, אזי גם שבעה עשר בתמוז נדחה באותה שנה. ואם כן היה זה ביטוי חד פעמי, שיבטא את התחושה הטובה שהיתה בימיו, ואולי גם מסיבות נוספות. אף על פי כן לא הודו לו, ולא קיבלו את דבריו.¹

ד. הצומות בראשית צמיחת הגאולה

נסיון זה של רבי, שחי כמה עשרות שנים אחר החורבן, מחבר אותנו עם נסיון נוסף שהיה עם תחילת שיבתנו לארץ במאת השנים האחרונות. לאחר תקופה ארוכה של גלות, היה מי שחשב לבדוק את שאלת הצומות מחדש. עם מינויו של הרברט סמואל, שהיה יהודי, לנציב עליון בריטי בארץ, השיב הראי"ה קוק תשובה בדבר ביטול הצומות. וכך כתב:²

¹ הרי"ב ז'ולטי בשו"ת משנת יעב"ץ או"ח סי' מו (עמ' קמו) מסביר על פי דברי רבי בגמ' ביבמות עט, א-ב, שרבי סבר, שההלכה שמקריבין אף על פי שאין בית (זבחים סא, א) כוונתה שמחוייבין לעשות זאת, ואין זו רק מתן אפשרות לעשות זאת. ואף על פי שבימי רבי כבר לא היה מזבח, כיון שזו חובה זה נחשב כאילו בית המקדש קיים, ולכן חלק על עצם תקנת תשעה באב. ע"כ. דברים אלו קשה לקבלם, הן משום שכל ההלכות הללו לא נזכרו כלל בגמ' במגילה שם, והן מסבירות חסרונם של בית המקדש הוא לא רק חסרונם הפיזי, ולא רק חסרונם של המזבח. לא נראה שמתחושה כאילו בית המקדש קיים, יוסקו כאלה מסקנות מרחיקות.

² מועדי הראי"ה מהרמ"צ נריה עמ' תקמד, ובאגרות הראי"ה ד עמ' סו בהשמטות קלות. באגרות הראי"ה ד' ישנן מספר אגרות שקשורות לנציב הבריטי הרברט סמואל, ופעמים רבות הראי"ה קוק מכנהו בתואר: "הוד מעלתו".

ב"ה יום י"ט לחדש תמוז תר"פ, שנה ראשונה³ לאחינו הנציב העליון של ארץ ישראל, מר אליעזר בן מנחם סיר הרברט סמואל יר"ה. שלום וברכה

לכבוד ידידי הישיש הנכבד, מלא צפיית ישועה לעם ה' ונחלתו מו"ה יעקב צבי זיסלמאן נ"י.

מכתבו היקר קבלתי, ורגשות ששונות בתשועת ה' אשר הפליא לעשות עמנו, ביסוד גאולתנו במינוי העליון של אחינו השר הגדול שליט"א, מלאה את שמחת לבבי, בראותי כי גם זקני הדור מרגישים וחשים את אור הישועה, וזה הוא סימן יפה לבית ישראל ותחייתו. אמנם במה שנוגע לסגולת הצומות, חושב אני כי עד אשר יכונן ה' את בית מקדשנו החרב לעינינו, בהר מרום הרים, לתפארת לעיני כל העמים, אי אפשר לנו לבטל אותם. וכאשר יאיר ה' לנו באור ישועתו הכוללת, ייהפכו הצומות כולם לששון ולשמחה ולמועדים טובים, ואור הישועה הגמורה, ופאר משיח צדקנו ובניין בית מקדשנו יבואו לנו על ידי מה שלא נשכח את בית אלוקינו ואת אחיו כולם, כל עם ה' הנמצאים במיצר, ונשתתף בצערם ויגונם על ידי צומי תעניתנו כמאז, ויחד עם זה נתאמץ לרומם בארצנו הקדושה את קרן הקודש, ברוח טהור מלא אמונת אומן בדבר ה' הנאמן לעולם, ובהודות לה' על חסדו ואמתו⁴.

מינוי יהודי כשליט בארץ, אם כי כבא כח השלטון הבריטי, נראה כיסוד הגאולה, וכאור הישועה. לא רק הנציב העליון, אלא המינוי העליון. בתאריך המכתב נמנים שנות שלטונו, כפי שהיה מקובל לכתוב בעבר על שטרות וכד'. עם כל זאת, הצומות ייבטלו רק כשהגאולה תהיה שלמה בכל המובנים, ובמקביל יש למצוא את הדרך לבטא הודאה על ההתקדמות.

ה. הצומות ומדינת ישראל

עם קום מדינת ישראל, חזר לדון בשאלה זו אחד מגדולי תלמידיו של הראי"ה קוק. הרב יהודה גרשוני בספרו "קול צופיר" עמ' רכא-רכה, דן בשאלה: "האם עצמאות ישראל כוחה לבטל ד' התעניות?". ריבונות עם ישראל בארצו, לאחר סילוק עול שלטון הבריטים מכאן, מצריכה דיון מחודש. עיקר דיונו הוא בסוגית הגמרא בראש השנה יח, א-ב ובמפרשים שם, ומסקנתו היא שרק עם בניין בית המקדש האחרון, אחרי שיד ישראל תהיה תקיפה על האומות, אז יתבטלו הצומות לכל השיטות⁵.

דיון נוסף היה, כשעם ישראל זכה לצעוד צעד נוסף בסולם הגאולה, בישועה הגדולה שבאה בנצחון מלחמת ששת הימים, עת שבנו להיות ריבוניים כאומה בחלקי ארץ ישראל שנקרעו מאיתנו על פי תוצאות מלחמת השחרור, ובמיוחד עם איחודה של ירושלים. עם סיום מלחמת ששת הימים, לקראת תשעה באב הסמוך לו, נשאל הרב צבי יהודה קוק: "האם בתשעה באב הקרוב עלינו לשמוח או להתאבל?". הרצי"ה קוק מאריך להסביר מדוע הוא לא קרע קריעה כשראה שוב את הר הבית בחורבנו, וזאת מפני שהר הבית כבר בריבונותנו, ועל שאלת ביטול הצומות אמר:

אבל בצומות שנצטוונו על ידי הנביאים אין יד שיכולה לגעת. אנו נמצאים בתוך תהליך הסטורי של גאולת ישראל, וכל זמן שלא יקומו נביאים בישראל או סנהדרין גדולה, הרואים את הדברים בשלמותם,

³ בתאריך המכתב נמנים שנות שלטונו כפי שהיה מקובל לכתוב בעבר על שטרות. הראי"ה קוק כותב "שנה ראשונה לאחינו הנציב". הנציב העליון הבריטי התחיל פורמלית את תפקידו בארץ ארבעה ימים בלבד (!) לפני כתיבת מכתב זה - ביום חמישי ט"ו בתמוז תר"פ (1.7.20), ויתכן גם שכניסתו לתפקיד בסמיכות לתאריך כל כך מיוחד, ב"ז בתמוז, עוררה את השאלה. תשובתו של הראי"ה קוק היא מיום י"ט תמוז, למחרת יום הצום שנדחה באותה שנה משבת י"ז בתמוז, ליום ראשון י"ח תמוז.

⁴ ראיית הדברים באופן כזה היתה גם אצל רבנים אחרים. בספר חדושי הרח"ה לירושלמי הוריות (חליפת מכתבים ס' כז), נשאל הרב חיים הירשנזון על ידי הרב יצחק יעקב וקטפויגל ממאה שערים, בד' ניסן תרפ"ה "אם הנציב העליון בארץ ישראל הרברט סמואל ירום הודו, אם חייב בשעיר" כדין חטאת נשיא-מלך (הוריות יא, א), וכן האם יצטרך לכתוב לו שני ספרי תורה כדין מלך. בתשובתו כותב הרב חיים הירשנזון, ששעיר מביא רק מי שאין על גביו אלא ה' אלוקיו, וכאן הנציב כפוף לממונים עליו, וספר תורה מחוייב רק מי שהוא מלך, ומלך לא יהיה לנו עד ייתקע בשופר גדול לחירותינו.

⁵ בבירור השיטות השונות בענין, ובהקשר לתקומת מדינת ישראל, עסק גם הרב שמואל דוד בחוברת "ברקאי" ג עמ' 86-93, ע"ש בהערותיו של הרב שאול ישראלי.

אין לנו רשות לקצץ ולשנות דברים חלקיים. יש להבין שהצומות היום, הם המשך של שורש הצער של העבר על חורבן בית המקדש, והדברים כואבים עד עצם היום הזה. צריך לראות את יד ה' במעשים שקרו לנו בימים אלה. יש לצום ולהתאבל על חורבן בית המקדש והגלות, ויחד עם זה לראות ולהכיר את אור הישועה שהולכת וזורחת בימינו (מתוך שיחות הרב צבי יהודה, יום ירושלים תשכ"ח, בהוצאת הרב שלמה אבינר).

ואכן כן, הצער על חורבן בית המקדש, ועל החסר בשלמות הגאולה, מקדש, סנהדרין, מלכות ונבואה, מקבל את ביטוי בימי הצומות הקבועים, אך יחד עם זאת נקבעו בדורנו גם ימי שמחה והלל על אותם צעדים חשובים במצעד הגאולה והישועה. יום העצמאות שנקבע עם קום מדינה על הנס שבחידוש עצמאותנו וחזרת הריבונות לידינו, יום ירושלים על נסי המלחמה ושובנו לחבלי ארצנו הנוספים שחסרו לנו, ובמיוחד לירושלים.

הצומות נשארו גם כיום במתכונתם ובמעמדם, אך בכל זאת נעשה שינוי מסוים בנוסח תפילת "נחם" הנאמרת במנחה בתשעה באב, ואשר מקורה בירושלמי בתענית ב, ב. הרב שלמה גורן שינה את נוסח "נחם" כפי שנדפס בזמנו בסידור צה"ל. במקור נכתב:

העיר האבילה והחריבה והבזויה והשוממה, האבילה מבלי בניה, והחריבה ממעונותיה, והבזויה מכבודה, והשוממה מאין יושב, והיא יושבת וראשה חפוי, כאשה עקרה שלא ילדה, ויבלעוה לגיונות, ויירשוה עובדי זרים, ויטילו את עמך ישראל לחרב ויהרגו בזדון חסידי עליון.

בנוסח הרב שלמה גורן הושמטו כל המשפטים הללו, ובמקומם נכתב:

העיר האבילה וההרוסה... ולישראל עמך נתת נחלה, ולזרע ישורון ירושה הורשת, נערה ה' אלוקיני מעפרה והקיצה מארץ דוויה, נטה אליה כנהר שלום וכנחל שוטף כבוד גוים.

בנוסח זה יש התייחסות למצבה החדש של ירושלים, יחד עם התפילה לבניינה השלם ולבנין המקדש (השינויים החלו בסידור צה"ל שיצאו החל משנת תש"ל).

לא הכל הסכימו עם שינוי נוסח תפילת "נחם", כדוגמת הרב עובדיה יוסף בשו"ת יחוה דעת חלק א סי' מג. אך יחד עם זאת, היו שחשו שלא ניתן לומר תפילה זו, באותו נוסח שאמרוהו במהלך כל שנות הגלות. הרב חיים דוד הלוי בשו"ת עשה לך רב חלק א עמ' מו כותב שאין טעם לחשוב על ביטול הצומות, עד שנזכה לביאת המשיח ולבנין המקדש, בוודאי לא כל זמן שאנו רואים שועלים מהלכים בו. יחד עם זאת לא ניתן לומר את הנוסח הרגיל של "נחם", שהרי הוא דובר שקרים לפני ה'. לפיו, יש להוסיף מילה אחת, ולשנות מילה אחת, בנוסח הרגיל: "העיר שהיתה אבילה וחרבה... היא יושבה וראשה חפוי"⁶.

סיכום

מדברי זכריה הנביא אנו למדים על עצם תקנת הצומות, וכן על אפשרות ביטולם. שני הדברים כאחד, מתבטאים במהלך הדורות עד דורנו שלנו כתפילה וציפייה ומחויבות אישית ולאומית לשלימות הגדולה של כל מרכיבי הגאולה. כל עוד לא הגענו לכך עלינו לצום, ולבדוק עצמנו מה יש עוד לתקן ולפעול לשם השגת יעדי הגאולה. יחד עם זאת ובמקביל, יש לבחון ולבדוק בכל צעד ובכל שלב, כיצד לבטא את השבח וההודאה לקב"ה על אותם התקדמויות במהלך הגאולה, גם אם לא ניתן לצמצם את ימי הצומות ותוקפן.

⁶ על הצעות נוספות לשינוי נוסח תפילת "נחם", התומכים והמתנגדים, ראה: ד"ר יעל לוין כ"ץ, נוסח תפילת "נחם", תחומין כא, עמ' 71-90.